

K a r s a y Orsolya (Budapest)

Kéziratos hungarika-hagyatékok gyűjtése külföldön*

Habent sua fata libelli – mondja a sokat idézett mondás: minden könyvnek megvan a története, akár nyomtatott, akár kézzel írott legyen az a könyv, hiszen Gutenberg előtt a kézzel írott kódexet hívták könyvnek.

A könyvek, kéziratok története, sorsa, vagy – szaknyelven szólva – provenienciája, előtörténete, annyira hozzátartozik lényegi jegyeikhez, hogy a kéziratkatalogusok külön rovatot szentelnek a proveniencia megörökítésének.

A proveniencia a kézirat útja gyűjteménybe kerüléséig, amit nyomon lehet ugyan követni, de irányítani alig. Az ideális kéziratáró keres, kutató, regisztrál, katasztert állít fel, ám sokszor már a polcain hitt, sajátjának vélt kézirat siklik ki a markából az utolsó pillanatban.

Mégis, hogyan gyűjtsünk kéziratos hungarika-hagyatékokat külföldön? Állítsunk fel katasztereket vagy hagyatkozzunk a véletlenre? A kéziratok útja kiszámíthatatlan, olykor irracionális, de azért a külföldi magyar források feltérképezése jól mutatja, hogy felbukkanásuk nagy biztonsággal köthető pl. a magyar emigráció egyes kirajzásainak főbb időpontjaihoz, külföldön működő magyar állami vagy emigráns szervezetek helyszíneire, horribile dictu: legkülönbözőbb megszállóink titkos vagy má már kutatható archívumaihoz Bécsből Isztambul át egészen Moszkváig. Hogy a kört tovább szűkítsük, a források természetes lelőhelyein kell kezdeni a gyűjtést, az illető ország közgyűjteményeiben, a helyi vagy nemzetközi antikváriuscégeknél, magángyűjtőknél, végül azoknál a magánszemélyeknél, akiknek természetes módon van birtokukban kézirat, vagy azért, mert saját tevékenységük révén saját maguk hozták azt létre, pl. írtak vagy leveleztek, vagy pedig örökölték.

A végsőkig leegyszerűsítve tehát háromféle kézirat-birtokost – szakszóval: possessort – különböztetünk meg: gyűjtőket, kereskedőket és szerzőket, s előrebozsáthatjuk, hogy ez az utolsó csoport a legkeményebb

* Elhangzott a Nemzetközi Hungarológia Központ 1993 augusztusi konferenciáján.

idő az archivista számára, és nem elsősorban anyagi okok miatt. Mert ugye mondanom se kell, hogy a gyűjtéshez rengeteg és egyre több pénz kell és nem forint. Nos, a szerző nem pénzt akar, hanem örökkévalóságot – de erről majd később.

A kéziratok beszerzésének négy hagyományos módja van: vétel, ajándékozás, csere és saját előállítás (ami itt másolást jelent, nem írást), s ha e négy módot összekapcsoljuk a három potenciális possessor-típussal, a következő helyzet rajzolódik ki. Közgyűjteménytől nem lehet vásárolni, csak másoltatni, esetleg cserélni. Másolat formájában ma bármit bárhonnán haza lehet hozatni: mikrofilm, a xerox, a mikrofish és a CD üveggolyóként szünteti meg a távolságokat, s ez rögtön felveti a kérdést: szükség van-e a közgyűjtemények közti cserére? Múzeumok, könyvtárak csak a legkritikább esetben válnak meg saját belcélraozott és féltve őrzött anyaguktól, mégis van rá példa még saját praxisomból is.

Történelmi jelentőségű csereakció zajlott le 1982-ben az OSzK és a Löweni Egyetemi Könyvtár között: egy ősnymtatványért és néhány 18. századi németalföldi vonatkozású kéziratért megszereztük a Löweni Kódexet, az Ómagyar Mária-siralmat tartalmazó magyar nyelvemléket. A csereértéket nemzetközi szakértő-bizottság állapította meg mintegy 3 millió forintra becsült összegben. Az akció nagy port vert fel idehaza és külföldön, s utána több külföldi gyűjtemény próbálkozott nálunk hasonlóan becses magyar nyelvemlékekkel – de mit kértek érték? A müncheni Staatsbibliothek felajánlotta pl. a Huszita Biblia középső részét tartalmazó ún. Münchener Kódexet azért a magyar gyűjtő hagyatékából felbukkant illusztrált Manesse-kéziratért, mely Walter von de Vogelweide új szövegvariánsát rögzíti, s ma már “Budapester Fragment” néven vált világhírűvé – nem adtuk, presztizsokokból. Legyünk csak mi híresek erről a szenzációs leletről, jöjjenek csak hozzánk a germanisztika tisztelt professzorai, ha tanulmányozni akarják, könyörögjenek csak nekünk német múzeumok, ha ki akarják állítani – mindez a mi nemzetközi tekintélyünket öregbíti. A Münchener Kódex maradjon csak Münchenben, ahol megőrződött, és ahol jó helyen van. Sokkal inkább fáj a szívünk a Huszita Biblia másik darabjért (a harmadik nálunk van!), mely igen rossz állapotban leledzik romániai őrzőhelyén.

Hasonló kezdeményezés történt a turini Állami Levéltár részéről, ahol – szalagjai nélkül – a Königsbergi Töredék bukkant fel a

königsbergi/kalinyingrádi Egyetemi Könyvtárnak a II. világháború alatt Turinba menckített anyagából. Tárgyalásaink azonban még mielőbb megindultak volna, hamvukba holtak, mert a lengyel fél által kért csereanyag a mi számunkra is fontos Báthory-vonatkozású lett volna. Sikerült viszont alkalmas csereanyagot becserkészni Csonka Tibornak a varsói Irodalmi Múzeumban őrzött hagyatékáért, pontosabban a hagyatékek magyar nyelvű levélananyagáért, benne olyan nevekkal, mint Németh László, Illyés és mások. Ezeket aztán Andruskó Károly jugoszláviai magyar grafikus lengyel ex-libriseiért kaptuk meg. Sokszorosított grafikát adtunk tehát, mint ahogy múzeumok között bevett szokás a grafikai anyag cseréje. A Szépművészeti Múzeum pl. rendszeresen cseréli 20. századi magyar művészek alkotásait nyugati kortárs klasszikusokra, ami nem a magyar művészet kiejánlását jelenti, hanem – épp csereértéke révén – népszerűsítését: hadd legyen teszem azt egy Rippl-grafika Párizsban, ha helyette az egyébként megfizethetetlen Picassóval gyarapodunk.

Közgyűjteményekről a magángyűjtőkre térve már ingoványosabb területen mozgunk. A magángyűjtők hobbyból vagy megszállottságból gyűjtenek, és a közgyűjteményekkel szemben van egy nagy előnyük: van pénzük. Sőt, annyi pénzük van, hogy eleve csere céljára tudnak vásárolni. Ilyen pl. a Németországban élő Kiss Ferenc, aki épp most állította ki a Petőfi Irodalmi Múzeumban saját József Attila-anyagát, melyet jórészt modern magyar művészetért cserélt, s amelyet egyszer talán el fog adni valamelyik közgyűjteménynek – a kérdés csak az, mennyiért? Ilyen továbbá a chicagói Szathmáry Lajos, a híres vendéglős, író és gyűjtő, aki megengedte nekem mint a Széchényi Könyvtár munkatársának, hogy átnézzem gyűjteményét, de eladásban vagy cserében már nem volt érdekelve, pedig ő generózus ajándékozó is. A bostoni Egyetemi Könyvtárnak adományozott pl. egy jelentős Liszt-anyagot, mert lckötelezve érezte magát a városnak, s mert a Liszt-levelek dollárban kifejezett ellenértékét letudhatja az adóalapjából. Azt tanácsolta, érje el az OSzK a magyar, illetve az amerikai államon keresztül, hogy az emigráns magyarok magyar közgyűjtemény felé tett adományai ugyanúgy beleszámítsanak az adóalapjukba, mintha amerikai múzeumba adományoznának, s rögtön megindulna hazafelé az emigráns hagyatékok áramlása. A tanács bölcs, de megvalósíthatatlan. Egyelőre nem az amerikai adóhatóság, hanem a rendszerváltás az a tényező, aminek a hagyatékok fokozott méretű

hazaáramlása betudható. Az a tény önmagában, hogy Szathmáry beengedett a gyűjteményébe, kivételnek számít. A megszállott magángyűjtő visszavonul, minden külső érdeklődés elől elzárkózik, gyakorta az ismeretlenség homályában marad. Ha aukción kerül magángyűjtőhöz valami, arról örökre lemondhatunk, mert az aukciós házak nem árulják el az új tulajdonos nevét.

Éppen ezért fontos célja az OSzK-nak, hogy lehetőségeihez képest megakadályozza a nemzetközi kereskedelmi forgalomban felbukkanó hungaricumok magánkézbe kerülését. Ezzel már át is tértünk a második kéziratpossessor-csoportra, a kereskedőkre, akik általában nem is tulajdonosai az általuk forgalmazott kéziratoknak, csak közvetítői vagy bizományosai, akik jó felárral, a haszonért űzik foglalkozásukat.

Az ismert nagy antikváriuscégek rendszeresen megküldik nekünk komoly tudományos apparátussal és igénnyel összeállított katalógusait, melyeket áttanulmányozunk, kiválasztjuk belőlük a minket érdeklő tételeket, majd helyi megbízottunk révén megvásároljuk őket, vagy aukció esetén, a limit megadása mellett, licitáltatunk rájuk. Így szereztük meg a közelmúltban Borisz Paszternák és magyar fordítója levelezését, hogy egy példát említsek nagyobb, összefüggő irategyüttes megvételéről. De szólnunk kell ebben az összefüggésben egy kevésbé örvendetes esetről, Bortnyik Sándor hagyatékának a kicsempészéséről, amiről egy német cég árverési katalógusából szereztünk tudomást. A dologból ugyan rendőrségi ügy lett, ám lefűlelni senki sem sikerült, még orgazdaként sem. Az OSzK busás áron vásárolta meg az igen értékes anyag egy kisebb töredékét. A kéziratár is licitált a teljes kéziratosszámra, de Bortnyik és Moholy-Nagy László levelezését nem, csak Bortnyik párttagsági könyvét tudtuk megszerezni. Abszurd dráma. Az eset nemcsak azt jelzi, hogy a nemzetközi régiségkereskedelem és általában a műtárgypiac mennyire át van szöve a feketekereskedelem, a csempészet, a szervezett alvilág szálaival, hanem azt is – és ez az igazi tanulság belőle –, hogy a forint konvertibilitásá válásával párhuzamosan végre kétirányú lesz a kéziratok áramlása. Az Országból illegálisan kikerülő értékek mellett kereskedelmi forgalomban is megnő az országba bekerülő vagy visszakerülő műtárgyak, kéziratok száma. Valóban jelen lehetünk majd a nemzetközi piacon, azzal a megszorítással, hogy a magángyűjtők konkurenciájával mi éppen úgy nem vehetjük fel a versenyt, mint a nyugati közgyűjtemények.

Térjünk rá az utolsó possessor-fajtára, melybe átfogó névvel a szerzőket csoportosítottuk. Szaknyelvi szóval fondképző személynek nevezzük a szerzőket, miután irataik gyűjteménybe kerültek. Mint mondtuk, szerzők azok a kézirat-tulajdonosok, akik saját tevékenységük produktumaként birtokolnak kéziratokat, mert pl. írók, mint Márai vagy Zilahy, akik saját műveik kéziratai mellett tetemes levélmennyiséget termelnek pályatársakkal, kiadókkal, olvasókkal folytatott relációikból, vagy pl. folyóirat-szerkesztők, mint a párisi Nagy Pál, társadalmi szervezetek tisztségviselői, mint pl. Kővágó József a Magyar Bizottságé, vagy tudományos intézetek vezetői, mint Heltai György a brüsszeli Nagy Imre Intézeté, s ilyen irányú működésük következtében létrejövő irategyüttesük egyiküknél tudatosan és tervszerűen, másikuknál csak véletlenül, de megőrződött.

Mi a sorsa azoknak a kéziratoknak, amelyek szerzőjük halála után vagy egyéb katasztrófa miatt szétszóródnak vagy megsemmisülnek. Ez történt pl. a berlini Magyar Intézet iratanyagával, mely a háborús veszteségek listájára került, s egészen 1987-ig azt hittük, végleg odaveszett. Azonban egy berlini személycserés út során felkerestem a Humboldt Egyetem magyar tanszékét (mint ahogy általában megkeressük a magyar tanszékeket, ha olyan helyen járunk, ahol vannak, mert tőlük értékesebb információkat nyerhetünk, mint a szakirodalomból), és beszélgetésünk során Kárpáti Pál mellesleg megemlítette, hogy vannak itt valami papírok a folyosói szekrényben, de még soha senki nem nyúlt hozzájuk. Nosza, elfogott a vadászszenvedély, kinyitottuk a szekrényeket, és az egyik poros dossziét felütve egyszerre csak megpillantom Németh László ismerős írását, aztán Szabó Lőrinc levelét és másokét. A levelck címzettje Farkas Gyula volt. A levelezés mellett fontos gazdasági feljegyzésekre bukkantunk az Intézet ügyeivel foglalkozó dokumentációban. Mi legyen az iratokkal? Hazahozzuk őket? Kárpáti Pállal úgy döntöttünk, az iratok maradjanak keletkezési helyükön, mi csak egyszerű rendezésüket és jegyzékelésüket végezzük el, idehaza pusztán jegyzéküket őrizzük. Így is történt. Egy munkatársunk a new yorki Magyar Házban járt, a háború után létesült Magyar Bizottmány, majd az 56 után belőle alakuló Magyar Bizottság iratait kereste. Meg is találta őket, romos pincében, beládozva, megpenészedve. A Magyar Ház vezetősége úgy látta, nem állnak rendelkezésére anyagi eszközök az iratok fertőtlenítésére, restaurálására, rendezésére. Hazaküldték őket.

Ezekben az esetekben a szétszóródástól, a végleges fizikai megsemmisüléstől mentettük meg az iratokat, s az iratmentés feladatát minden esetben magunkra kell vállalnunk, amikor csak lehetőség adódik rá, pénz és fáradságot nem kímélve. Minden esetben számítunk a magyar külképviseleték aktív közreműködésére az anyag biztonságos hazaszállításában.

Az előbbiekhöz képest szerencsés az az eset, amikor a szerző még életében gondoskodik személyi irattára elhelyezéséről, maga tárgyal azzal az intézménnyel, ahol életművét jó helyen tudja. Számunkra persze az az optimum, ha ez az intézmény hazai, netán maga az OSzK. A méltányosság kedvéért meg kell állapítanunk, nincs rossz helyen Eckhardt Tibor hagyatéka a Hoover Intézetben, vagy Kovács Imrée a Columbián sem.

Hogy tehetnénk vonzóvá a nemzeti könyvtárat szerzők, későbbi fondképzők számára? Azt is kijelenthetnénk, hogy jó bornak nem kell cégér. S valóban az OSzK-nak van és mindig is volt akkora nimbusza, presztízse vagy tekintélye a külföldi magyarság előtt, hogy szinte úgy is gyarapodtunk, hogy a kisujjunkt se mozdítottuk. Igen jelentős gyarapodás köszönhető közelmúltban elhunyt főigazgatónk, Juhász Gyula személyének, aki nemcsak nemzetközileg elismert történész volt, hanem a Magyarágkutató Intézet vezetése mellett számos olyan társadalmi szervezet elnökségében részt vett, melyek az emigrációval foglalkoznak, így a Magyarok Világszövetségében, az Anyanyelvi Konferencia védnökségében vagy akár a Magyar Nemzetnél, s mindez rendkívül ismertté tette nevét az emigráció körében. Több iratanyag érkezett haza személyesen neki adresszálva – példaként csak a debreceni egyetem háborús kitelepítésére vonatkozó dokumentációt említem. Általában elmondható, hogy sokkal több múlik a személyes kapcsolatokon, mint gondolnánk. Az OSzK munkatársainak nem kell külön ajánlólevél, ha valahová bekopogtatnak, de el kell mennünk, tárgyalnunk kell és fel kell ajánlanunk szerzőinknek azt a lehetőséget, hogy az OSzK gyűjteményén keresztül személyük feltétlenül megőrződik a nemzet emlékezetében. Ez a mi legfőbb vonzóerőnk, nem az a csekély anyagi ellenérték, amit forintban vagy valutában nyújtani tudunk.

Meggondolandó viszont, hogy a rendelkezésünkre álló pénzüsszegeket sokkal jobban és eredményesebben hasznosíthatnánk, ha nem közvetlenül vásárlásra, hanem "bevásárlóutakra" költhetnénk, melyek során személyesen felkeressük szerzőinket, iratanyagukat a helyszínen felmérjük,

esetleg a csomagolásnál is segítünk, és magunkra vállaljuk a hazaszállítás költségeit. Sok anyagot szereztünk már meg ezen a viszonylag alacsony áron. Hadd emeljem ki az egyiket, melynél a személyes kapcsolatok kis híján a visszájukra sülték el. Az OSzK egyik munkatársa felkereste Bóta Ernőt, a Párisi Magyar Egylet volt elnökét, s erre Bóta hazaküldte visszaemlékezéseit s apránként az Egylet iratait is postázta. Időközben Bóta elhunyt, munkatársunk pedig átkerült a Petőfi Irodalmi Múzeumba, s már mint a Múzeum képviselője kérte a további iratokat Bóta özvegyétől a Múzeum számára. Bótáné kétségbeesetten fordult hozzánk, s csak hosszadalmas levélváltással sikerült rendbehoznunk a dolgot. Bótáné mindössze annyit kért az egész anyagért, hogy küldjünk neki egy Párizs-Budapest-Párizs repülőjegyet.

Mindazonáltal a Széchenyi Könyvtárnak van pénze vásárlásra. Egyetlen olyan esetet tudnék említeni, amikor pénz hiányában hiúsultak volna meg tárgyalásaink. Több esetben viszont az ajándékozó kötött ki nehezen teljesíthető feltételeket. Szabó Zoltán özvegye pl. azzal a megszorítással bocsátotta rendelkezésünkre férje hagyatékát, hogy azt még Franciaországban rendezzük és mikrofishre veteljük. Ez önmagában nem is lett volna teljesíthetetlen, de Szabó Zsuzsa azt is kikötötte, hogy a munkát a hagyaték legjobb ismerője, Kenedi János végezze el. Kenedi nemcsak hogy nem állt az OSzK alkalmazásában, hanem a demokratikus ellenzék prominens alakjaként egyenesen vörös posztó volt a hatóságok szemében. 1987-et írtunk akkor és Juhász Gyulának nem kis bátorságába került, hogy Kenedi utaztatásáért kiálljon, sőt még a Könyvtáron belül is nagy ellenállást kellett leküzdenie a szokatlan gyarapítási forma miatt. Szabó Zoltán hagyatéka hazatért és azóta egyre-másra jelennek meg az életműkiadás vaskos kötetei.

Végezetül egy különleges gyűjtési feladatról szólok, arról, amikor témára gyűjtünk. Két nagyobb téma adódott a közelmúltban, mindkettő összefügg a rendszerváltással. Az egyik téma a szociáldemokrácia emigráns iratanyagának az összegyűjtése, mely egy olyan hazai kutató kezdeményezésére indult el, aki jó kapcsolatot tart fenn Nyugaton élő öreg szocdemekkel, Kéthly Anna közvetlen munkatársaival. Máris jelentős szocdem-anyagunk állt össze, pedig alighogy megkezdődött a gyűjtés.

A másik nagy téma: 1956. A Magyar Forradalom Története Dokumentációs és Kutató Intézete nevű akadémiai kutatóhellyel kötött megállapodásunk értelmében a Kézirattár három elkülönített fondjában

közösen gyűjtünk 56-os forrásokat, melyek tulajdonjoga a Könyvtaré lesz. Az Intézet létének és kiterjedt szakmai kapcsolatainak köszönhetően rövid idő alatt nagyszámú kézirat és levéltári másolat érkezett haza 56-os fondjainkba, így a Columbián eddig zártan kezelt hatalmas oral history anyag, az 57 elején magyar menekültekkel készült mélyinterjúsorozat; a budapesti francia kultúráttasé, Turbet-Delof 56-os naplója; a híres Jelcin-dosszié és mások. Minden esélyünk megvan arra, hogy a Kézirattárunk hamarosan 1956 történetének legjelentősebb forrásbázisa legyen.

Remélem, mindezekkel sikerült egyfelől felvázolnom azokat a feladatokat, amelyek az Országos Széchényi Könyvtárra hárulnak a külföldi kéziratok hungarikahagyatékok összegyűjtésében, és sikerült másfelől érzékeltetnem azt is, hogy ezeket a feladatokat a külföldi magyar tanszékeknek, magyar kultúrintézeteknek és külképviseleteknek is fel kell vállalniuk. A mese mindannyiunkról szól: arról a bizonyos virtuális Magyarországról.